

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

ƏBDÜLBAQİ GÖLPINARLININ YARADICILIĞINDA TÜRK XALQLARI ƏDƏBİYYATI PROBLEMLƏRİ

İxtisas: 5717.01 – Türk xalqları ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Nəsrəddin Musa oğlu Musayev**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2023

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Türk xalqları ədəbiyyatı şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
İsmixan Məhəmməd oğlu Osmanlı**

Rəsmi opponetlər: **filologiya elmləri doktoru, professor
Əsgər Adil oğlu Rəsulov**

**filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Xanım Fərhad qızı Abdullayeva**

**filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Ofelya Eldar qızı Babayeva**

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05 – Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının sədri

**AMEA-nın həqiqi üzvü, akademik,
filologiya elmləri doktoru, professor
İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli**

Dissertasiya şurasının elmi katibi:

**filologiya elmləri doktoru, professor
Bədirxan Balaca oğlu Əhmədov**

Elmi seminarın sədri:

**filologiya elmləri doktoru, dosent
Almas Qasım qızı Binnətova**

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Azərbaycan ədəbiyyatı öz tarixi boyunca Şərq ədəbiyyatı, eləcə də türk ədəbiyyatı ilə əlaqəli şəkildə inkişaf etmişdir. Bu əlaqələr hazırda daha çoxsaxəli forma və məzmununda davam edir. Klassik Azərbaycan şairləri Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Məhəmməd Füzuli və başqalarının əsərləri Azərbaycanda olduğu kimi, Türkiyəli tədqiqatçılar tərəfindən də eyni maraqla öyrənilir, təhlil edilir və qiymətli tədqiqat əsərləri yazılır. Həmin əsərlər hər iki xalqın ədəbi düşüncəsi üçün zəngin mənbə rolunu oynayır.

XIX əsrin ikinci yarısından başlayan bu tendensiya XX əsrin əvvəllərindən daha da intensivləşmişdir. Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığına Türkiyədə olan münasibət ədəbi mühitləri yaxınlaşdırdığı kimi, onun öyrənilməsini də zəruri etmişdir. Bu kimi xüsusiyyətlər Azərbaycan və Türkiyə ədəbiyyatlarına ortaq dəyərlər qazandırır. Xüsusilə XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri Türkiyə tədqiqatçıları tərəfindən sistemli şəkildə öyrənilmişdir. Kilisli müəllim Rifət, Mehmed Fuad Köprülü, Orxan Şaik Gökyay, İsmayıl Hikmət, Mühiddin Birgen, Əhməd Kabaklı, Əli Yavuz Akpınar, Əli Kafkasiyalı və başqaları Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri ilə bağlı tədqiqatlar aparmışlar. Həmin tədqiqatçılardan biri də İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai və Məhəmməd Füzuli kimi müqəddir şairlərin yaradıcılığı ilə bağlı fundamental araşdırmalar müəllifi Əbdülbaqi Gölpınarlıdır (1900-1982).

Çoxsaxəli yaradıcılıq istiqamətlərinə malik olan Ə.Gölpınarlının tədqiqatları, tərcümələri, tərtib və şərh etdiyi əsərlərlə türk irfan kitabxanası daha da zənginləşmiş, ərəb və fars ədəbiyyatlarının ən görkəmli simalarının bədii fikirləri türk oxucusuna təhrif olunmadan çatdırılmışdır. O, buna ərəb və fars dillərini mükəmməl bildiyinə görə həmin dillərdə olan əsərləri orijinaldan oxumaq səriştəsi və yeni yanaşması ilə nail olmuşdur. Yunus Əmrə, Mövlana Cəlaləddin Rumi və Məhəmməd Füzulinin yaradıcılığı, eləcə də təsəvvüf ədəbiyyatı ilə bağlı qiymətli tədqiqatları onun ədəbiyyatşünaslığa ən böyük xidmətlərindən hesab oluna bilər. İslam tarixi ilə bağlı yazdığı əsərləri

arasında Məhəmməd peyğəmbər, Həzrəti Əli, on iki imam, Həzrəti Fatimə və əhli-beytlə bağlı tədqiqatları üstünlük təşkil edir.

Alim, şair və ədəbiyyat tarixçisi Ə. Gölpınarlı Türkiyənin elmi-ədəbi ictimaiyyəti arasında mövləvilinin araşdırılması sahəsində ən yaxşı tədqiqatçı hesab olunur. Türk tədqiqatçıları, o cümlədən Ə. Gölpınarlı haqqında kitab müəllifi Əli Alparslan onu Fuad Köprülü məktəbinin nümayəndəsi kimi təqdim edir. Tədqiqat işində bu görkəmli alimin qeyd olunan sahələrdə apardığı araşdırmalar təhlil edilir, ədəbiyyatşünaslıq elminə verdiyi töhfələr elmi cəhətdən əsaslandırılır.

Məlumdur ki, sufizmin ən böyük nəzəriyyəçisi Mahmud Şəbüstəri, orta əsrlər Şərfinin mütəfəkkir şairlərindən biri Nizami Gəncəvi, Şərq ədəbiyyatının mütərəqqi ənənələrini əsərlərində tərənnüm etdirən Fələki Şirvani, Azərbaycan ədəbiyyatında ilk məsnəvi və mənzum səyahətnamənin müəllifi Xaqani Şirvani, ilk məşhur qadın şairəmiz Məhsəti Gəncəvi Azərbaycan xalqının dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə bəxş etdiyi görkəmli sənətkarlardır. Milli dilimizdə orijinal əsərlər müəllifi, hürufizm ədəbiyyatının görkəmli yaradıcısı İmadəddin Nəsimi, türk xalqları ədəbiyyatının XVI əsr mərhələsinin ən görkəmli nümayəndələrindən olan Şah İsmayıl Xətai və onun sarayında böyük nüfuz qazanmış, hətta Məlik üş-şüəra olmuş Həbibə kimi bir çox şair, Şərq peripatetizminin nümayəndələrindən biri, Azərbaycan fəlsəfi məktəbinin banisi Əbülhəsən Bəhmənyar və yaradıcılığı ensiklopedik səciyyə daşıyan Nəsirəddin Tusi də tək-cə milli mənsubiyyəti ilə deyil, həm də coğrafi məkan etibarilə Azərbaycana məxsusdur. Bu səbəbdən, yüz on dörd kitab, dörd yüzdən çox məqalə müəllifi olan Ə. Gölpınarlının dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə çoxsaylı mütəfəkkirlər bəxş etmiş bir xalqın ədəbi şəxsiyyətlərinin yaradıcılığını araşdırması olduqca əhəmiyyətlidir.

Görkəmli alim, ədəbiyyat tarixçisi, tənqidçi, tərtibçi, tərcüməçi haqqında Azərbaycanda ilk dəfə aparılan bu tədqiqat işi mövzunun aktuallığını şərtləndirən amillərdən biridir. Onun araşdırmalarının türk dünyasındakı yerinin və mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi, ədəbiyyata baxış istiqamətlərinin bütün yönləri ilə öyrənilməsi və müəyyən nəticələrə gəlinməsi də dissertasiyanın aktuallığını təmin edir.

Ümumiyyətlə, Ə. Gölpınarlı türk xalqlarının ədəbiyyat, mədəniyyət və bədii-fəlsəfi fikir tarixinin araşdırılıb üzə çıxarılmasında

diqqətəlayiq, məhsuldar, sanballı işlər görmüşdür. Həmin işləri müasir baxışla tədqiqat obyektinə çevirmək ədəbiyyatşünaslığımız üçün kifayət qədər aktual məsələdir.

Onu da əlavə edək ki, Türkiyə ədəbi-nəzəri fikrində Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri geniş öyrəniləydi halda, əslən azərbaycanlı olan, Türkiyə mənbələrində orijinal fikirli tədqiqatçı kimi qəbul edilən Ə.Gölpınarlının elmi fəaliyyəti haqqında ölkəmizdə elmi araşdırmalar aparılmamışdır. Halbuki ədəbiyyatşünaslığımızda buna ciddi ehtiyac vardır. Ona görə də bu tədqiqat işi Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında Azərbaycan ədəbiyyatı məsələlərinin işıqlandırılmasının dinamikasını öyrənmək, Ə.Gölpınarlının çoxşaxəli yaradıcılığı ilə bağlı elmi-nəzəri ümumiləşdirmələr aparmaq baxımından olduqca aktualdır.

Eyni kökə və ortaq mədəniyyətə malik olan türkdilli xalqların ədəbiyyatının müqayisəli şəkildə araşdırılması da dissertasiyanın aktuallığını təmin edir.

Mövzunun aktuallığını şərtləndirən digər bir amil də türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının ədəbi-bədii, dini-fəlsəfi fikir tarixi ilə bağlı aparılan tədqiqatlara, söylənən elmi fikirlərə aydınlıq gətirmək, bu sahədə görülən işlərin dolğun mənzərəsini yaratmaqla əlaqədardır.

Məlum olduğu kimi, orta əsrlərdə türk xalqlarının ədəbi-mədəni, ictimai-siyasi həyatında aktualıq kəsb edən mühüm hadisələr baş vermişdir. O dövrdə yazılan əsərlərdə dövrün real mənzərəsi əhəmiyyətli dərəcədə öz əksini tapmışdır. Həmin hadisələrin təsiri altında bədii əsərlərdə təlqin edilən milli xarakterlərin dəyərləndirilməsi, təhlili və onlarda müşahidə edilən xüsusiyyətlərin ümumiləşdirilməsi bu tədqiqatın elmi-nəzəri aktuallığını artırır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Ə.Gölpınarlının nəinki türk xalqları ədəbiyyatı, ümumiyyətlə, yaradıcılığı, elmi və bədii irsi ilə bağlı indiyədək Azərbaycanda tədqiqat aparılmamışdır. Ən yaxşı halda, bəzi Azərbaycan tədqiqatçıları ondan sitatlar gətirmiş və ya ona istinadlar etmişdir.

Tədqiqat zamanı o da aydın oldu ki, Ə.Gölpınarlının türk xalqları ədəbiyyatına dair əsərləri Türkiyədə də lazımi dərəcədə tədqiq olunmamış, onun həyat və yaradıcılığına dair məqalələr, az sayda kitablar yazılsa da, tədqiq etdiyimiz sahə ilə bağlı araşdırmalarına

münasibət bildirilməmişdir. Türkiyədə Ə.Gölpınarlı haqqında yazılan tədqiqat işlərini yığcam olaraq bu şəkildə xülasə edə bilərik:

Onun haqqında ilk tədqiqat işini tələbəsi olmuş professor Əli Alparslan yazmışdır. Müəllifin “Əbdülbaqi Gölpınarlı”¹ adlı kitabında onun həyatı, şəxsiyyəti, elmi və bədii fəaliyyətindən bəhs olunur, əsərlərindən seçmələr və haqqında yazılanlardan örnəklər verilir. Əhməd Günər Sayarın “Əbdülbaqi Gölpınarlı”² adlı kitabında əsas diqqət təsəvvüf, onun tarixi və məlamiliklə bağlı məsələlərə yetirilir. Leyla İlkər Özsüer “Əbdülbaqi Gölpınarlının əsərlərində Hz. Əli təsəvvürü, qaynaqları və təsirləri”³ adlı magistr işi yazmışdır. Ömər Okuyucunun “Əbdülbaqi Gölpınarlının Quranda rəqəmlər kontekstində tərcüməsi”⁴ adlı tədqiqat işində Qurandakı anlayışlar xronoloji ardıcılıqla Ə.Gölpınarlının yanaşması əsasında dəyərləndirilir.

İsmayıl Hakkı Aksoyakın redaktoru və tərtibçisi olduğu dörd bölmədən ibarət olan “Əbdülbaqi Gölpınarlı”⁵ adlı kitabı onun elmi fəaliyyəti ilə bağlı müxtəlif illərdə yazılan tədqiqatları özündə birləşdirir: Gölpınarlı və təsəvvüf tarixi; Gölpınarlı və ədəbiyyat tarixi; Gölpınarlı və tərcümə; Tanıyanların dilindən. Bu kitabda da Ə.Gölpınarlının türk xalqları ədəbiyyatı ilə bağlı görüşlərinə yer verilməmişdir. Həcər Totanın Əbdülbaqi Gölpınarlı divanı ilə bağlı yazdığı magistr dissertasiyasında onun bədii yaradıcılığı tədqiq olunmuş, divanının əsas mövzu qaynaqları müəyyənləşdirilmişdir⁶. Xədicə Aynurun yazdığı “Əbdülbaqi Gölpınarlının bibliografyası”⁷

---

¹ Alparslan, A. Abdülbaki Gölpınarlı / A. Alparslan. – Ankara: Milli kütüphanə Basımevi, – 1996. – 163 s.

² Sayar, A. G. Abdülbaki Gölpınarlı / A.G. Sayar. – İstanbul: Ötüken Yayınları, – 2020. – 212 s.

³ Özsüer, L. İ. Abdülbaki Gölpınarlının eserlerinde Hz. Ali Tasavvuru, Kaynakları ve Etkileri / L. İ. Özsüer. – İstanbul, – 2006. – 148 s.

⁴ Okuyucu, Ö. Kuranda sayılar bağlamında Abdülbaki Gölpınarlının meali / Ö.Okuyucu. – Kayseri, – 2019. – 91 s.

⁵ Aksoyak, İsmail Hakkı Abdülbâki Gölpınarlı / İsmail Hakkı Aksoyak. – Ankara: T.C.Kültür Bakanlığı Yayınları, – 2013. – 314 s.

⁶ Totan, H. Abdülbaki Gölpınarlı Divanı (İnceleme-Metin) / H. Totan. – Konya: Selçuk Üniversitesi, – 2013. – 373 s.

⁷ Aynur, H. Abdülbaki Gölpınarlı Bibliyografyası / H. Aynur. – Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, – 2013. – 472 s.

əsərində onun kitabları, çap olunmamış əsərləri və haqqında yazılanlar təqdim olunmuşdur.

Münəvvər Unatın “Əbdülbaqi Gölpınarlı, həyatı, şəxsiyyəti və əsərləri”⁸ mövzusunda yazdığı tədqiqat işində onun həyatı, divan ədəbiyyatına dair əsərləri, fars dilindən etdiyi tərcümələri, şərhləri və məqalələri, o cümlədən ensiklopedik məqalələri haqqında məlumat verilir. Mustafa Tatlının “Əbdülbaqi Gölpınarlının həyatı, əsərləri və Mövlana qavrayışı”⁹ adlı araşdırmasında onun Mövlana haqqında fikirləri, mövləvilik təriqəti ilə bağlı görüşləri tədqiq edilmiş, Fatimə Əlif Kavasoglundun “Əbdülbaqi Gölpınarlının Bəktəşilik-Ələvilik adlı yazma əsəri”ndə¹⁰, əsasən, bu əsərin dil xüsusiyyətlərindən, müəllifin yararlandığı qaynaqlardan bəhs olunmuşdur.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Tədqiqatın obyektini tədqiqatçı, tənqidçi, ədəbiyyat tarixçisi Ə.Gölpınarlının türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatının klassik sənətkarlarının həyat və yaradıcılığı ilə bağlı əsərləri təşkil edir. Dissertasiya işində Ə.Gölpınarlının 40-a yaxın kitabından mənbə kimi istifadə olunmuş, elmi-nəzəri məziyyətləri göstərilmişdir. Həmin əsərlərin mövzu rəngarəngliyinin, ideya-məzmun xüsusiyyətlərinin təhlili, tədqiqi və öyrənilməsinə tədqiqatın mühüm olan digər istiqaməti kimi xarakterizə etmək olar.

Dissertasiyada həmçinin ayrı-ayrı tədqiqatçıların Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri ilə bağlı fikir və mülahizələri müqayisəli şəkildə təhlilə cəlb edilmiş, yeri gəldikcə Türkiyəli tənqidçilərin və ədəbiyyatşünas alimlərin Ə.Gölpınarlının bədii yaradıcılığı, elmi əsərləri barədə fikir və mülahizələri tədqiqat predmeti kimi seçilmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Təqdim olunan dissertasiya işinin əsas məqsədi Türkiyə ədəbi-nəzəri fikrinin görkəmli nümayəndəsi Ə.Gölpınarlının yaradıcılığında türk xalqları, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatı məsələlərinin öyrənilməsinin mərhələ və problemlərini,

---

⁸ Unat, M. Abdülbaki Gölpınarlı. Hayatı, kişiliği ve eserleri / M.Unat. – Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, – 2014. – 219 s.

⁹ Tatlı, M. Abdülbaki Gölpınarlı. Hayatı, eserleri ve Mevlana algısı / M. Tatlı. – Konya: Seçuk Üniversitesi, – 2018. – 111 s.

¹⁰ Kavasoglu F.E. Abdülbaki Gölpınarlının bektəşilik-ələvilik isimli yazma eseri (metin ve inceleme) / F.E. Kavasoglu. – İstanbul, – 2019. – 324 s.

eləcə də elmi araşdırma səviyyəsini təhlil etməkdir. Buna nail olmaq üçün tədqiqat işində aşağıdakı elmi-nəzəri vəzifələrin həll edilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

– Ə.Gölpınarlıının həyatını və ədəbiyyatşünaslıq baxışlarının formalaşmasında ədəbi-mədəni mühitin rolunu öyrənmək;

– Tədqiqatçı alimin ədəbi və elmi-nəzəri görüşlərinin təşəkkülünü və inkişafını izləmək;

– Onun elmi araşdırmaçı kimi bəhrələndiyi mənbələri, tarixi qaynaqların bu yaradıcılıqda funksiyasını, işlənmə dərəcəsini müəyyən etmək;

– Ə.Gölpınarlıının yaradıcılığında divan ədəbiyyatı məsələlərinə aydınlıq gətirmək;

– Alimin Yunus Əmrə divanı ilə əlaqəli tədqiqatlarının əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirmək;

– Tədqiqatçının Azərbaycan ədəbiyyatının tarixçiliyi problemlərinə münasibətini öyrənmək;

– Anadilli Azərbaycan ədəbiyyatının, onun ayrı-ayrı nümayəndələrinin bədii irsinin öyrənilməsi sahəsindəki xidmətlərini üzə çıxarmaq;

– Ə.Gölpınarlıının Füzuli divanının tərtibi və tədqiqi ilə bağlı gördüyü işlərin yeni yanaşma və aspektlərini şərh etmək;

– Tədqiqatçının yaradıcılığında türk xalqlarının bədii düşüncəsindəki məzhəb və təriqətlərlə bağlı başlıca əlamət və keyfiyyətləri konkretləşdirmək, onun mövzuya yanaşma üslubunu nəzərdən keçirmək, problemə fərqli yanaşma nümayiş etdirdiyini aydınlaşdırmaq;

– Alimin təsəvvüf və mövləviliklə bağlı araşdırmalarını təhlil müstəvisinə çıxarmaq;

– Onun bəktəşilik və ələviliyə münasibətinin elmi konturlarını müəyyənləşdirmək.

Tədqiqat metodları. Mövzunun metodoloji arsenalını ümumtürk ədəbiyyatşünaslığının mütərəqqi elmi nailiyyətləri, mövcud baza və nəzəri prinsipləri müəyyənləşdirir. Tədqiqat prosesində mövzunun xarakterinə, istiqamətinə uyğun olaraq analitik tədqiqat və ədəbi-tarixi təhlil metodları əsas prinsip kimi seçilmişdir. Analitik tədqiqat metodu ona görə seçilib ki, bu metod

tənqidi düşünmə və aparılan tədqiqatla əlaqəli məlumatların qiymətləndirilməsi kimi bacarıqları özündə ehtiva edir. Məqsəd təhlil olunan mövzunu dərinlən anlamaq üçün onun məzmunu ilə bağlı əsas elementləri müəyyənləşdirməkdir. Buna nail olmaq üçün əvvəlcə mövzu ilə bağlı bütün məlumatlar toplanılıb, sonra isə nəticənin düzgünlüyünü yoxlamaq məqsədilə təhlillər aparılıb.

Mövzunun təhlilində Ə.Gölpınarlıının türk xalqları ədəbiyyatının araşdırılması kontekstində yazdığı əsərlərinin tədqiqi müqayisəli-tarixi təhlil metodundan istifadənin əhəmiyyətini artırır. Bu metod həm də bir xalqın ədəbiyyatını digər xalqların ədəbiyyatı ilə müqayisəli şəkildə təhlil etməyə, onların oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirməyə zəmin yaradır.

Dissertasiya işində həmçinin türk xalqları ədəbiyyatının aktual problemlərini əks etdirən elmi-nəzəri mənbələrə istinad edilir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar. Ə.Gölpınarlıının elmi və bədii irsinin əsas inkişaf xüsusiyyətlərinin araşdırılması, bədii düşüncə üçün zəngin qaynaqlardan olan Azərbaycan ədəbiyyatının Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında bədii inikasının geniş və əhatəli şəkildə tədqiqi aşağıda göstərilən bir sıra müddəaların müdafiəyə çıxarılmasını şərtləndirmişdir:

– Ə.Gölpınarlıının elmi irsinin formalaşmasında mühüm rol oynayan yaradıcılıq fəaliyyətini və türk xalqları ədəbiyyatının bədii-estetik konsepsiyalarını üzə çıxarmaq;

– Alimin elmi yaradıcılığının Türkiyədə Azərbaycan ədəbiyyatının daha geniş arealda tədqiq olunmasına təsiri imkanlarını müəyyənləşdirmək;

– Dissertasiya işinin obyektı olan əsərləri qarşılıqlı əlaqə zəminində təhlil etmək;

– Alimin yaradıcılıq konsepsiyasının əsas prinsiplərini özündə ehtiva edən əsərləri haqqında elmi-nəzəri fikirdə formalaşan fərqli mülahizələrə, ziddiyyətli və qeyri-obyektiv qənaətlərə çağdaş elmi-nəzəri baxış bucağını dəyərləndirmək;

– Ə.Gölpınarlıının elmi irsində türk xalqları ədəbiyyatı problemlərinin ən mühüm elementlərini tədqiq etmək;

- Orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının Türkiyə ədəbi-mədəni mühiti ilə qarşılıqlı əlaqəsini müəyyənləşdirmək;
- Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında Azərbaycan ədəbiyyatı mövzusunun işlənməsinin ümumi vəziyyətinə nəzər yetirmək;
- Bədii yaradıcılığının ideya-bədii xüsusiyyətlərinin əsas cizgilərini müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işinin əsas elmi yeniliyi Ə.Gölpınarlının çoxşaxəli yaradıcılığının Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk tədqiqat işi kimi araşdırılmasıdır.

Tədqiqat işində Ə.Gölpınarlının Yunus Əmrə, Mövlana Cəlaləddin Rumi, İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai və Məhəmməd Füzuli irsinin tədqiqi ilə bağlı yazdığı əsərləri ilk dəfə olaraq sistemli şəkildə təhlil edilir.

Azərbaycan ədəbiyyatının orta əsrlər dövrü müxtəlif istiqamətlər üzrə fundamental şəkildə araşdırılmış, bu tədqiqatlar nəticəsində yazılmış çoxsaylı əsərlər dövrün ədəbi mənzərəsi haqqında hərtərəfli elmi təsəvvür formalaşdırmışdır. Ə. Gölpınarlı da həmin dövrü müxtəlif ideya, düşüncə və məntiqi izahlarla düzgün təhlil etmişdir. Bu səbəbdən də orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf istiqamətlərini araşdırmaq, bədii düşüncənin yönləndirilməsinə məhsuldar ədəbi fəaliyyəti ilə töhfə verən tanınmış tədqiqatçının fəaliyyətini düzgün qiymətləndirmək ədəbiyyatşünaslıq elmini zənginləşdirən mühüm əlamət kimi qəbul oluna və tədqiqat işinin elmi yeniliklərindən biri kimi səciyyələndirilə bilər.

İlk dəfədir ki, Azərbaycanlı və Türkiyəli ədəbi şəxsiyyətlərin bədii yaradıcılığı Ə.Gölpınarlının prizmasında paralel şəkildə tədqiq olunur.

Dissertasiya işində qeyd olunan fikir və mülahizələri hər iki xalqın müasir ədəbi prosesi üçün yenilik hesab etmək olar.

Məlum olduğu kimi, görkəmli tədqiqatçının elmi, ədəbi irsi öz ölkəsində tədqiq olunsada, mənsub olduğu xalqın ədəbi-elmi mühitində onun yaradıcılığını tədqiqata cəlb edən olmamışdır. Bu mənada tədqiqatın orijinallığını Ə.Gölpınarlının yaradıcılığında orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin bədii irsinin yeri və mövqeyinin ardıcıl, kompleks şəkildə təhlil

olunması da təsdiq edir. Klassik söz ustalarının yaradıcılığının inkişaf xüsusiyyətlərinin araşdırılmasını, ayrı-ayrı sənətkarların əsərlərindəki konseptin müasir elmi-nəzəri prinsiplər çərçivəsində təhlil olunmasını, məntiqi semantikasını da yeniliklərdən hesab etmək olar.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin nəticələrindən Türkiyə-Azərbaycan ədəbi əlaqələrində, eləcə də ədəbiyyatımızın müxtəlif sahələrinin tədqiqində, ədəbi mühitlərin, mühitlərarası əlaqələrin öyrənilməsində istifadə oluna bilər. Bundan başqa, dissertasiya bir sıra nəzəri və elmi-praktiki əhəmiyyətə də malikdir. Tədqiqat işi, hər şeydən əvvəl, tədqiqatçının elmi, ədəbi irsinin əsas inkişaf xüsusiyyətlərinin araşdırılmasında, bu yaradıcılığın analitik tədqiqat, müqayisəli-tarixi və ədəbi-tarixi təhlil metodları kontekstində sistemli şəkildə öyrənilməsində faydalı mənbə rolunu oynaya bilər. Eyni zamanda dissertasiya işindən orta dövr Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndələrinin, mədəniyyətimizin çoxəsrlik ədəbi ənənələrini mənimsəmiş, onları inkişaf etdirmiş, ədəbiyyatımıza yeni məzmun və bədii keyfiyyətlər gətirmiş, ictimai-fəlsəfi şeirin dəyərli nümunələrini yaratmış mütəfəkkirlərin yaradıcılığının araşdırılmasında istifadə etmək olar.

Tədqiqat işindən yalnız formaca deyil, məzmun etibarilə də əvvəlki əsrlərin ədəbi nümunələrindən fərqlənən, çox çətin ictimai-siyasi şəraitdə inkişaf edən XIII–XVI əsrlər türk xalqları ədəbiyyatının böyük nailiyyətlər qazanmış ədəbi şəxsiyyətlərinin həyatı, ideyalarının mahiyyəti və fəlsəfi düşüncələrinin dəyərləndirilməsində, habelə sufizm ideyalarının inkişaf təkamülünün səciyyəviləndirilməsində mənbə kimi yararlanmaq mümkündür. Bu cəhətlər tədqiqat işindən ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrində orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının tədrisi prosesində əlavə dərs vəsaiti kimi istifadənin əhəmiyyətini artırır.

Dissertasiya işindən Azərbaycan ədəbiyyatının orta əsrlər dövrünün problemləri ilə əlaqəli təşkil olunan xüsusi seminar və kurslarda da istifadə edilə bilər. Tədqiqatın təhlil istiqamətləri və elmi-nəzəri yeniliklərindən müstəqil tədqiqatçıların faydalanması da mümkündür. Bundan başqa, dissertasiya işindən

Ə.Gölpınarlıının elmi yaradıcılığının tədqiqi zamanı da istifadə etmək olar.

Tədqiqatın aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiyanın mövzusu AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Türk xalqları ədəbiyyatı şöbəsində müəyyən edilmişdir. Tədqiqat işinin əsas müddəaları, elmi yenilik və nəticələri iddiaçının Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi elmi jurnallarda, o cümlədən beynəlxalq xülasələndirmə və indeksləmə sisteminə daxil olan dövrü elmi nəşrlərdə, xarici və ölkədaxili beynəlxalq əhəmiyyətli konfrans materiallarında öz əksini tapmışdır

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda yerinə yetirilmiş, şöbənin tədqiqat istiqamətinə uyğun olaraq tamamlanmışdır.

Dissertasiyanın strukturu. Tədqiqat işi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tələblərinə uyğun şəkildə yazılmışdır.

Dissertasiya işi giriş (16716 şərti işarə), üç fəsil (birinci fəsil – 52443 şərti işarə; ikinci fəsil – 121015 şərti işarə; üçüncü fəsil – 80032 şərti işarə), nəticə (5212 şərti işarə) və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiya işinin ümumi həcmi – 275418 şərti işarədir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işi, əsasən, üç başlıca komponentin tədqiqini – Əbdülbaqi Gölpınarlıının elmi, ədəbi irsinin mövzu, mərhələ və istiqamətlərini, Divan ədəbiyyatının tədqiqi məsələlərini və türk xalqlarının bədii düşüncəsindəki məzhəblərin, təriqətlərin, təsəvvüf tarixinin araşdırılması problemlərini özündə birləşdirir.

Dissertasiya işinin “Giriş” hissəsində mövzunun aktuallığı, işlənmə dərəcəsi, elmi yeniliyi, müdafiəyə çıxarılan müddəaları, məqsəd və vəzifələri, obyekt və predmeti, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, aprobasiyası, strukturu, istifadə olunan metodoloji

prinsiplər öz əksini tapmışdır. Bundan başqa, tədqiqat işində Türkiyədə XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində ədəbiyyatşünaslıq elminin təşəkkülü və Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsinə marağın əsas səbəbləri, Əbdülbaqi Gölpınarlının mənsub olduğu xalqın ədəbiyyatına sevgisi və təəssübkeşliyi, böyük ədəbi hadisələrə ümumədəbiyyatşünaslıq marağı və s. bəhs olunur.

Dissertasiya işinin “**Əbdülbaqi Gölpınarlının elmi, ədəbi irsinin mövzu, mərhələ və istiqamətləri**” adlı birinci fəslə üç paraqrafdan ibarətdir. “**Əbdülbaqi Gölpınarlının həyatı və ədəbiyyatşünaslıq baxışlarının formalaşmasında ədəbi-mədəni mühitin rolu**” adlı birinci paraqrafta onun ailəsi, yetişdiyi mühit, təhsili və akademik karyerasına qədərki həyatı barədə məlumat verilir¹¹. Qeyd olunur ki, Türkiyədə yaşayıb-yaratmış, bir çox fundamental elmi araşdırmaların, bədii əsərlərin və tərcümələrin müəllifi Ə. Gölpınarlı əslən Azərbaycandır. Onun ailəsi Gəncə şəhərinə yaxın olan Gölbulaq (hazırda bu kənd Şəki rayonunun inzibati ərazisinə daxildir) kəndindən vaxtilə Türkiyənin Bursa şəhərinə köçmüşdür. Seçdiyi “Gölpınarlı” soyadı ulu babası Abbas ağanın Gölbulaqdan olması səbəbindən Gölpınarlızadələr kimi tanınması ilə əlaqədardır. Bu ailə Anadoluda baş verən Çələbi üsyanı ilə əlaqədar Balkan yarımadasına, türkmənlərin məskunlaşdığı Rusçuk şəhərinə sürgün edilmiş və orada yaşamışdır. Babası Mustafa İzzət oradakı yetimlər evinin müdiri, atası Əhməd Ağah Əfəndi isə vilayət rəhbərinin yazı işlərini həyata keçirən məmur kimi fəaliyyət göstərmişdir. 1877-1878-ci illərdə baş vermiş Osmanlı-Rusiya müharibəsi zamanı İstanbula gələn Əhməd Ağah Dağıstan köçkünlərindən Aliyə Şöhrətlə evlənmişdir. O burada dini xeyriyyə cəmiyyətində işləməklə bərabər, ömrünün sonunadək hələ Rusçukda ikən etimadını qazandığı Əhməd Midhətin çıxardığı “Tərcümani-həqiqət” qəzetində çalışmış, jurnalistika sahəsindəki xidmətlərinə görə ona

---

¹¹ Akün Ö.F. Abdülbaki Gölpınarlı // Ö.F. Akün. Türkiyə Diyanət Vəqfi İslam Ansiklopedisi, XIV cilt, – Ankara: İSAM, – 1996. – s. 146-149; Alparslan A. Abdülbaki Gölpınarlı / A. Alparslan. – Ankara, – 1996. – s. 4-5, – s. 9.

“müxbirlər şeyxi” adı verilmişdir. Osmanlı dövründə bu ada layiq görülən ilk jurnalistdir. “Qiyami” təxəllüsü ilə şeirlər yazan atası kimi şairlik qabiliyyəti də olan Agah Əfəndi çağatay və fars dillərini öyrənmiş, İstanbula gələndən sonra isə bəktəşiliyə meyil etmişdir. Belə bir ailənin övladı olan Ə. Gölpınarlı 12 yanvar 1900-cü ildə İstanbulda anadan olmuşdur. Anadan olarkən ona babasının adı qoyulsa da, ailənin uşaqları yaşamadığına görə, sonra Əbdülbaqi adı verilmişdir. O, mədəni bir ailənin övladı olaraq, 7-8 yaşlarından Bahariyyə Mövləvixanəsinə getmiş, orada aldığı təsəvvüf və təriqət tərbiyəsi ilə böyümüşdür. Kiçik yaşlarından Şeyx Hüseyin Fəxrəddin Dədə və Xoylu Hacı Şeyx Əli kimi tanınmış simalardan təsəvvüf tərbiyəsi öyrənmiş, *“universitet illərində böyük alim və ictimai xadim Mehmed Fuad Köprülüdən ədəbiyyat və təsəvvüf, Ömər Fərid Kamdan mətn şərhli, Əhməd Naimdən dini dərslər, Əhməd İzzətdən isə fəlsəfə dərsləri almışdır”*¹².

I fəslin **“Ədəbi, elmi, nəzəri görüşlərinin təşəkkülü və inkişafı”** adlı ikinci paraqrafında orijinal tədqiqat əsərləri ilə ədəbiyyatşünaslıq elmini zənginləşdirən Əbdülbaqi Gölpınarlının çoxsaxəli yaradıcılıq manerasına malik olduğu qeyd edilir. Türk xalqları ədəbiyyatına və islam tarixinə dair araşdırmalarından, kitab və məqalələrinin elmi əhəmiyyətindən bəhs olunur¹³. Qeyd olunur ki, tanınmış alimin elmi, ədəbi və nəzəri görüşlərinin təşəkkülü və formalaşması çox çətin, ziddiyyətli, keşməkeşli, təzadlarla dolu dövrə təsadüf etmişdir. Buna baxmayaraq, Ə.Gölpınarlı XX əsrin əvvəllərində Türkiyənin elmi mühitində ciddi tədqiqatçı kimi tanınan elə alimlərin tələbəsi idi ki, onlar universal və ensiklopedik bilik sahibi olmaqla bərabər həm də böyük nüfuza malik idilər. Həmin alimlər onun ədəbiyyatşünaslıq elmi sahəsində apardığı tədqiqatlarla bağlı problemləri həll etməyə, qazandığı təcrübəni ümumiləşdirmək ustalığını artırmağa,

---

¹² Alparslan A. Abdülbaki Gölpınarlı / A. Alparslan. – Ankara: Milli kütüphanə basımevi, – 1996. – s. 9.

¹³ Akün Ö.F. Abdülbaki Gölpınarlı // Ö.F. Akün. Türkiyə Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi, XIV cilt, – Ankara: İSAM, – 1996. – s. 146-149.

ədəbi prosesi obyektiv təhlil etmək və düzgün nəticə çıxarmaq səriştəsini tətbiq etməyə düzgün istiqamət verdi. Ə.Gölpınarlı akademik karyerasına isə 1936-cı ildə - “Yunus Əmrə. Həyatı” mövzusunda doktorluq işini müdafiə etdikdən sonra başlamış, Ankara Universitetinin dil və tarix-coğrafiya fakültəsində pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. O burada fars dilindən və mətnlər şərhindən dərs demişdir. 1940-cı ildən isə İstanbul Universitetində fəaliyyətini davam etdirmiş, 1949-cu ilədək burada təsəvvüf tarixindən və ədəbiyyatdan mühazirələr oxumuşdur.

Bu paraqrafda həm də onun Mövlana Cəlaləddin, Şəms Təbrizi, Sultan Vələd, Yunus Əmrə, Hacı Bəktəş Vəli, Fəridəddin Əttar, Məhəmməd Füzuli, İmadəddin Nəsimi, Şah İsmayıl Xətai, Pir Sultan Abdal kimi sənətkarların həyatı, əsərləri və düşüncələrinə dair önəmli tədqiqatları barədə məlumat verilir. Tədqiqat apardığı sahələr kimi tərcüməçilik fəaliyyətinin də çoxşaxəli olduğu vurğulanır. Qeyd olunur ki, o, ərəb və fars dillərini mükəmməl bildiyinə, habelə tərcümə etdiyi əsərlərlə bağlı ətraflı biliyə sahib olduğuna görə əsl tərcüməçiyə nəsib olan üstünlüyə malik olmuşdur. Tərcümə etdiyi əsərlərin dil, üslub xüsusiyyətlərinə ustalıqla yanaşmış, elmi-nəzəri səviyyəsinə xələl gətirməmişdir. Dissertasiya işində Ə.Gölpınarlının tərcümə etdiyi, şərhlərini yazdığı və transkripsiyasını verdiyi 40-a yaxın əsər barədə məlumat da verilir. Xəyyam, Hafız, Əttar kimi önəmli şairlərin əsərlərinin türk dilinə tərcüməsi onun qələminin məhsuludur.

Bu fəslin “**Əbdülbaqi Gölpınarlının yaradıcılığında divan ədəbiyyatı məsələləri**” adlı üçüncü paraqrafında yaradıcılığının ilk dövrlərində Əbdülbaqi Gölpınarlının divan ədəbiyyatı və onun nümayəndələrini kəskin tənqid etdiyi, ona görə də “Divan ədəbiyyatı bəyanındadır” kitabının çox güclü tənqiddə məruz qaldığı haqda məlumat verilir. Qeyd edilir ki, Gölpınarlı divan ədəbiyyatı ilə bağlı tənqidlərinin qeyri-səmimi olduğunu anlamış, bu əsərinin ilk tənqidçilərindən biri də özü olmuş, əvvəlcə “Füzuli Divanı”nı, sonra isə “Nədim Divanı”nı yazmış, özü də divan şairinə çevrilmişdir.

1954-cü ildə yazdığı “Divan şeiri XV və XVI əsrlərdə” adlı əsərində o dövrün şairlərindən Süleyman Çələbi, Kamal Ümmi, Yazıçıoğlu, Əşrəfoğlu, Şeyxi, Əhməd Paşa, Nizami, Nəcati, Məsihi, Yəhya bəy, Xaqani və Şahidi haqqında məlumat və şeirlərindən nümunələr verilir¹⁴.

1954-cü ildə yazdığı “Divan şeiri XVII əsr” adlı əsərində Faizi, Qənizadə Nadiri, Ətai, Şeyxülislam Yəhya, Riyazi, Şərif Səbri, Bahai, Vəcdi, İsməti, Nəşəti, Sabit və başqalarının yaradıcılığı təhlil edilir, şeirlərindən örnəklər verilir.

1955-ci ildə yazdığı “Divan şeiri XVIII əsr” əsərində Nəşib, Osmanzadə Taib, Nazim, Sami, Nahifi, Atif, Çələbizadə Asim, Süruri və başqalarının yaradıcılığı təhlil edilir, şeirlərindən nümunələr verilir¹⁵.

1955-ci ildə yazdığı “Divan şeiri XIX əsr” əsərində Mütərcim Asim, Əndərunlu Vasif, İzzət Molla, Akif Paşa, Şeyx Nazif, Ruhi, Avni, Kazım Paşa, Arif Hikmət, Sədullah Paşa, Osman Şəms, Əşrəf Paşa və başqalarının yaradıcılığı təhlil olunur¹⁶.

1955-ci ildə yazdığı “Divan şeiri XX əsr” əsərində isə Hüseyn Fəxrəddin Dədə, İsmət, Şakir, Bürhan, Baki, Yəhya Kamal və başqalarının yaradıcılığı tədqiqata cəlb olunur¹⁷.

Bu paraqrafda həm də Ə.Gölpınarlının müəllifi olduğu divanın ideya-bədii xüsusiyyətləri araşdırılır. Onun tədqiqatçılıq qabiliyyəti ilə yanaşı şairlik istedadının da olduğu, 350-yə yaxın şeirdən ibarət olan Divanının Mövlana Muzeyindəki Əbdülbaqi Gölpınarlı kitabxanasında saxlanıldığı göstərilir. Qeyd olunur ki, şeirlərin 272-si türk dilində, 75-i isə fars dilindədir. Tarix düşürmək (türk, ərəb və fars ədəbiyyatlarında bir hadisəni, bir işin

---

¹⁴ Gölpınarlı A. Çağdaş türk edebiyatı / A.Gölpınarlı. – İstanbul: Bilgi Yayınevi, cilt 4. – 1994. – s. 241-243.

¹⁵ Gölpınarlı A. Divan Şiiri 18. Yüzyıl / A. Gölpınarlı. – İstanbul: Varlıq Yayınları, – 1955. – s. 5- 6.

¹⁶ Gölpınarlı A. 19.Yüzyılda Divan Şiiri / A.Gölpınarlı. – İstanbul: Varlıq Yayınları, – 1955. – s. 8.

¹⁷ Gölpınarlı A. Divan şiiiri 20. Yüzyıl / A.Gölpınarlı. – İstanbul:Varlıq Yayınları, – 1955. – s. 3-6.

tarixini bildirmək üçün işlənən və rəqəmləri hərflərdən ibarət olan hesab – maddeyi-tarix) mövzusunda usta olan şairin şeirlərinin 106-sı bu məzmundadır. Əsərdə qəsidə, qitə, rübai kimi poetik nümunələr yer alsada, qəzəllər üstünlük təşkil edir. Divanda diqqət çəkən mövzuları bu cür qruplaşdırmaq olar: şairin əhli-beyt sevgisi, həyatı boyu bağlı olduğu şiə məzhəbi, Mövlanaya və mövləviliyə bağlılıq və məlamilik.

Tədqiqat işinin bu fəslində əldə edilən əsas elmi nəticələr aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır¹⁸.

Dissertasiya işinin **“Klassik ədəbiyyatın tədqiqi məsələləri”** adlı ikinci fəslə üç paragrafdan ibarətdir. **“Yunus Əmrə divanının tədqiqinin əsas istiqamətləri”** adlı birinci paragrafda türk poetik fikrinin banilərindən biri, filosof, mütəfəkkir, yalnız xalq və təkkə poeziyasına deyil, divan şeirinə də çox güclü təsir edən sufi şairin – Yunus Əmrənin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı yazdığı bir neçə əsər barədə məlumat verilir. Tədqiqatçı şairin fundamental biliyini, qüvvətli müşahidə qabiliyyətini, təsəvvüflə formalaşan tolerantlığını onu əbədiləşdirən xüsusiyyətlər kimi səciyyələndirir. Dissertasiyada dil, düşüncə, duyğu və yaradıcılıq kimi önəmli məsələlərin həmahəngliyi, ədalətli və fəzilətli insan olmağın fəlsəfəsi, yaradılanı Yaradan naminə sevmək kimi anlayışların Yunus Əmrənin bədii irsində təcəllası Əbdülbaqi Gölpınarlının yaradıcılıq rakursundan dəyərləndirilir.

Ə.Gölpınarlı bu fikirdədir ki, Yunus Əmrəni başqalarından fərqləndirən üstünlük yaradıcılığında xalq ünsürü, şeirlərini daha çox heca vəznində yazmasında idi. *“Ona görə də şeirləri ilə əsrlər boyunca türk xalqının intellektinin inkişafında xidmətləri olan, türk xalq ədəbiyyatının yaradılıb formalaşmasında önəmli rol oynayan Yunus Əmrənin yaşayışı xalq tərəfindən*

---

¹⁸ Musayev N. Əbdülbaqi Gölpınarlının həyatı və ədəbi, elmi-nəzəri görüşlərinin təşəkkülü // Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq, – Bakı: – 2022, № 1, – s. 64-70; Tanımadığımız böyük ədəbiyyatşünas. // Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, – Bakı: – 2013, № 3, – s. 58-60; Əbdülbaqi Gölpınarlının yaradıcılığında divan ədəbiyyatı məsələləri. // Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq, – Bakı: – 2022, № 2, – s. 72-80.

dastanlaşdırılmışdır”¹⁹. Halbuki ondan sonra gələn divan şairlərinin çoxu əruz vəzninə üstünlük vermiş, bir növ, İran şairlərini təqlid etmiş, bu səbəbdən də fars dilinin təsirinə məruz qalmışdır. Ə.Gölpınarlıya görə, Yunus Əmrə “*oxumuş, yazmış, zamanına uyğun biliyə sahib olmuş, zahiri bilik onu təmin etmədiyi üçün təsəvvüfə qəbul etmiş, məcazi eşqdən həqiqi eşqə, ölüm qorxusundan əbədiliyə, elmdən irfana, şəriətdən həqiqətə çatmış tam bir insandır*”²⁰. Bununla belə, içdiyi abi-həyat, xalqını sevməsi, dilinə, ədəbiyyatına, dini dəyərlərə hörmət və ehtiramı, həqiqəti, ədaləti təbliğ etməsi və s. Y.Əmrəni xalqın şairi kimi sevdiren xüsusiyyətlərdir. Tədqiqatçı Y.Əmrədən seçdiyi şeirləri müasir türk dilinin tələffüz və məna tərzilə təqdim etməsini əsaslandırmağa çalışır. Belə ki, tənzimat, Sərvəti-fünun (Osmanlı dövlətində və Türkiyədə 1891-1944-cü illər arasında dərc olunan sənət və ədəbiyyat dərgisi), Fəcri-ati (gələcəyin şafəqi) ədəbiyyatlarını yaşatmayan ilk amil dildir. Onların türkcə olmayan söz və ifadələrini eyni ahənglə türk dilinə çevirmək çətinidir, ona görə də ancaq nəsr və tərcümə vasitəsilə ifadə edilə bilər. Amma Y.Əmrənin yaradıcılığı belə deyil. Təkkələrdə söylənən Yunus ilahiləri indi də yaşayan bir dillə söylənir.

Bu fəslin “**Anadilli Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsi problemləri**” sərlövhəli ikinci paragrafında Azərbaycan klassik ədəbiyyatının uzun müddət Türkiyə ədəbi-mədəni mühiti ilə qarşılıqlı əlaqədə inkişaf etdiyi vurğulanır. Qeyd olunur ki, anadilli Azərbaycan ədəbiyyatının İmadəddin Nəsimi və Şah İsmayıl Xətai kimi qüdrətli nümayəndələrinin əsərlərinin ideya-bədii və sənətkarlıq cəhətdən yüksək keyfiyyətə malik olması Ə. Gölpınarlının tədqiqatları ilə bir daha təsdiqini tapır. Tədqiqatçı bu qənaətdədir ki, “*Nəsimi, hər şeydən öncə, inancı üçün canını qurban verəcək qədər qüvvətli bir imana sahibdir. Bu baxımdan, onun bir çox şeiri didaktik mahiyyət daşıyır. Fəqət o, eyni*

---

¹⁹ Gölpınarlı A. Yunus Emre / A. Gölpınarlı. – İstanbul:Milenyum yayımları, – 2011. – s. 10.

²⁰ Gölpınarlı A. Yunus Emre / A. Gölpınarlı. – İstanbul:Milenyum yayımları, – 2011. – s. 16.

zamanda o qədər də lirikedir və o qədər aşiq bir şairdir ki, insan onun şeirlərini oxuyarkən inancının, təlqin etdiyi fikirlərin mahiyyətini düşünmür, səmimi həyəcanına qapılır, onun eşq havasına girir”²¹. Doğrudan da, ədəbiyyatda və ictimai-siyasi fikirdə formalaşmış humanizm prinsipləri, xüsusən İ.Nəsimi yaradıcılığında zirvəyə çatmış, təkcə Azərbaycanın deyil, Yaxın və Orta Şərq xalqlarının ədəbiyyatında da dünyəvilik və demokratiklik ideyalarının yayılmasına ciddi təsir göstərmişdir.

Ə.Gölpınarlının Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi İmadəddin Nəsiminin yaradıcılığı ilə bağlı tədqiqat aparmasını bir neçə amillə əsaslandırmaq olar. Hər şeydən əvvəl, onu qeyd etmək olar ki, poeziyamızın və ədəbi dilimizin inkişafında Nəsiminin xidmətləri əvəzsizdir. O, ana dilində ilk dəfə müstəzad, mürəbbə və tərcibəndlər yazan qüdrətli söz sahibidir. Tariximizin təzadlarla dolu gərgin dövrünə təsadüf edən Nəsimi yaradıcılığı ədəbi-bədii təfəkkürlə əlaqədə inkişaf etmiş, fəlsəfi və ictimai məzmunlu əsərləri Azərbaycan ictimai fikir tarixinin istiqamətlənməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. O, poeziyada, fəlsəfi düşüncədə ənənə yaratmış, dünyəvi hisslərlə zəngin əsərləri, hələ şairin sağlığında açıq fikirli müasirlərinə ciddi təsir etmişdir. *“Nəsimi zamanından etibarən sevilmiş, oxunmuş, təqlid edilmiş, şeirlərinə nəzirələr, təxmislər yazılmışdır. “Məcəlisül-üşşak” ona bir fəsil ayırmış, təzkirəçilər onu hörmətlə anmış, təsəvvüfi şeirdə olduğu qədər dinə aid olmayan şeirdə də onun yolunu tutanlar olmuşdur”*²². Nəsimi həm də Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində yeni mərhələnin əsasını qoyan, türk dillərində yaranan qədim və orta əsr ədəbi abidələrinin ənənəsini davam etdirən müqtədir sənətkardır.

Şah İsmayıl Xətəinin yaradıcılığını tədqiq etməsi haqqında isə deyə bilərik ki, XVI əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatının Məhəmməd Füzulidən sonra ən qüdrətli nümayəndəsi Xətəidir. O,

---

²¹ Gölpınarlı A. Nesimi, Usuli, Ruhi / A. Gölpınarlı. – İstanbul: Kapı Yayınları, – 2014. – s. 15.

²² Gölpınarlı A. Nesimi, Usuli, Ruhi / A. Gölpınarlı. – İstanbul: Kapı Yayınları, – 2014. – s. 16.

Nəsimidən sonra ana dilində ən çox şeir yazan və bu dilin inkişafına xidmət göstərən şairlərimizdəndir. *“Zaman-zaman yetişən Həsənoğlu, Qazi Bürhanəddin, Nəsimi, Həbib, Xətai kimi şairlər də Azərbaycan dilinin ədəbi bir yazı dili olaraq formalaşmasına yardım etmişdir”*²³. Nəsimiyə yazdığı nəzirələrində mühit ortaqlığı qədər dini-mistik görüşləri də əsasdır. Ə.Gölpınarlı ciddi elmi təhlillər əsasında belə qənaətə gəlir ki, *“Xətai yalnız əsrinin deyil, bütün bəxtəşi-qızılbaş ədəbiyyatının didaktik sahədə ən qüdrətli şairidir”*²⁴. Bu qüdrətli şair, hətta dövlətlərarası siyasi rəqabətə baxmayaraq, Osmanlı - Səfəvi mədəni mühitinin əlaqəli şəkildə inkişafında maraqlı olmuş, XV əsr türk Divan şairi Sinan Şeyxi, türk intibahı dövrünün tanınmış Divan şairi Əhməd Paşa, dövlət məmuru, Safi təxəllüsü ilə şeirlər yazan Cəzəri Qasım Paşa kimi poetik sənətkarlara nəzirələr yazmışdır. Xətai, xüsusilə aşiqanə qəzəllərində ümumtürk ədəbiyyatının bir qolu olan çağatay ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Əlişir Nəvidən də təsirlənmişdir. O həm də klassik şeirin qayda və tələblərinə riayət edən divan şairidir. Divanının ən qədim nüsxələrində belə, vəzn və qafiyə qüsuru azdır.

Osmanlı təzkirəçilərindən Kafzadə Faizidən başqa heç kim Xətaidən bəhs etməmişdir. Faizinin verdiyi məlumat da şairin ölümü münasibətilə yazılan maddeyi-tarix və bir qəzəldən götürülmüş iki beytdən ibarətdir. Gölpınarlı, görünür, Osmanlı, sonralar isə Türkiyə tədqiqatçılarının Xətainin ədəbi şəxsiyyətinə etinasız münasibəti ilə razılaşmamış, bu məqsədlə də onun yaradıcılığını təhlil etmiş, poeziyasının bədii qüdrəti haqqında qiymətli fikirlər söyləmişdir. Düşünmək olar ki, Xətainin ədəbi şəxsiyyəti ilə bağlı qeyd etdiyimiz səbəblər Ə.Gölpınarlıya onun yaradıcılığını tədqiqat obyektinə kimi seçməyə əsas vermişdir.

Bu fəslin **“Füzuli divanı: tərtibi və yeni yanaşma aspektləri”** adlı üçüncü paragrafında Ə.Gölpınarlının Məhəmməd Füzulinin fəlsəfi, tarixi, mənəvi, dini dünyagörüşü ilə bağlı əsərlərindən seçilmiş nümunələr əsasında apardığı araşdırmalara münasibət bildirilir. Belə

---

²³ Gölpınarlı A. Füzuli Divanı / A. Gölpınarlı. – İstanbul: İnkilap kitapevi, – 2016. – s. XVII.

²⁴ Gölpınarlı A., Boratov P.N. Pir Sultan Abdal / A.Gölpınarlı, P.N. Boratov. – İstanbul: Kapı Yayınları, – 2017. – s. 25.

qənaətə gəlinir ki, tədqiqatçını Füzuli haqqında araşdırmalar aparmağa, görünür, şairin ədəbi bənzərsizliyi sövq etmişdir. O, XVI əsr türk xalqları ədəbiyyatının ən qüdrətli şairidir. Həqiqətən də *“Köprülüzadə Fuad bəy əfəndi ustadımızın dediyi kimi, Füzuli Nəvai və Nəsimidən sonra bütün türklər tərəfindən tanınmış və sevilmiş olan və zövqlə oxunan yeganə şairdir”*²⁵. O, şeir haqqında fundamental görüşü olan, mövzu ilə bağlı düşüncələrini yüksək səviyyədə çatdırmağı bacaran bənzərsiz sənətkardır. Onun şeirləri oxucuya ciddi təsir edən sadə və dərin məzmunlu ifadə tərzinə malikdir. Füzuli *“həqiqətən də ləhcə və ədası baxımından artıq İstanbul şivəsini ümumi yazı şivəsi olaraq qəbul etmiş olan Anadolu, Rumeli və İstanbul şair və tədqiqatçılarna görə bənzərsizdir. O, doğrusu, şöhrətinin mühüm bir qismini bu ədaya və Azəri ləhcəsinə borcludur”*²⁶. Qəzəllərində sadəlik və xalqın zövqünə tərcüman olmaq, qəsidələrində isə düşüncə və bəlağət üstünlük təşkil edir. Bir sözlə, yaradıcılığında Azərbaycan dili daha güclü mövqeyə sahibdir. Ədəbi və fəlsəfi fikrin görkəmli nümayəndəsi haqqında orijinal fikirlərlə zəngin olduğuna görə bu əsər Türkiyə elmi-ədəbi mühiti tərəfindən Füzulüşünaslıqda yeni mərhələ kimi qəbul olunur.

XVI əsr türk xalqları ədəbiyyatının ən böyük şairi olan M.Füzulinin şeirləri çox geniş bir coğrafiyada tanınmış və əsərləri fərqli mədəniyyətə malik xalqlar arasında sevilərək oxunmuşdur. Bunun səbəbini Ə.Gölpınarlının tədqiqatlarından gəldiyimiz qənaətlər əsasında belə izah etmək olar:

– M.Füzulinin şeirlərində oxucunu öz təsiri altına alan sadə və səmimi bir ifadə tərzı vardır;

– Şairin dili insan duyğularını ən incə ayrıntılarına qədər ifadə edə biləcək sehırlı bir kamanı xatırladır. O, sözün qüdrətinə inanır. Hikmətli söz söyləmək qabiliyyətini qəsidələri, heyranlığını, hiss və həyəcanını isə qəzəlləri ilə ifadə edir;

– Filosof şairin hikmətli sözləri poeziyaya ayrı bir məzmun və ifadəlilik gətirib. Şair şeirindəki fəlsəfi məzmunu lirizmin arxasında ustalıqla “gizlətməyə” nail olub;

---

²⁵ Gölpınarlı A. Füzuli / A. Gölpınarlı. – İstanbul: Kapı Yayınları, – 2014. – s. 34.

²⁶ Gölpınarlı A. Füzuli Divanı / A. Gölpınarlı. – İstanbul: İnkilap kitapevi, – 2016. – s. XXXVI.

– M.Füzuli şeirinin fərqli xüsusiyyətlərindən biri də melodizmdir. Xalq zövqünə uyğun olan cinaslar, söz və səslərin təkrarları onun şeirlərinə musiqi çeşnisi qatır. Şair, çox zaman müraciət etdiyi mövzuya uyğun səslər seçir;

– Şairin şeirləri türk dilinin əruza uyğunlaşma prosesindəki önəmli mərhələlərdən biridir. Onun şeirlərində imalə və zihaf (əruzda vəznə uymaq üçün bəzi hecaların tələffüzünü uzatmaq və qısaltmaq) kimi xüsusiyyətlər yox deyiləcək qədər azdır;

– M.Füzuli daim sevilməsinə insanlığın ortaq duyğu və düşüncələri olan eşq, izzət, dünyəvi zövq, heç kimin pəncəsindən qurtarmayacağı ölüm düşüncəsi, cahanşümul və həmişə müasir olan mövzulara müraciət etməsinə bəslənmişdir”.

– Divan şairlərindən heç kəs onun qədər eşqi dərindən duymamış və oxucuya çatdırmamışdır. M.Füzulidə eşq, sadəcə bir duyğu deyil, varlıq səbəbidir.

Tədqiqat işinin bu fəslində əldə edilən əsas elmi nəticələr aşağıdakı məqalələrdə və konfrans materiallarında öz əksini tapmışdır²⁷.

Tədqiqat işinin **“Türk xalqlarının bədii düşüncəsindəki məzhəblər, təriqətlər və onların araşdırılması”** adlı üçüncü fəslə də

---

²⁷ Musayev, N. Əbdülbaqi Gölpınarlının yaradıcılığında Yunus Əmrə divanının tədqiqi məsələləri // «Ташлимда филологияни ривожлантиришинин глобал масалалари» мавзусидаги халқаро илмий - амалий Анжуман материаллари, Мақолалар гуплами: «İnnovatsiya - Ziyο», – Ташкент: – 2022, – 7 май, – s. 233-242; A look at the themes, stages and directions of shah Ismail Khatai's literary heritage through the prism of Abdülbaqi Gölpinarlı. // Актуальні питання гуманітарних наук. Вип 48, том 2, – 2022. – стр. 104-109; Abdülbaqi Gölpinarlı'nın Eserlerinde İmadeddin Nesimi Şiirinin Bilimsel ve Sanatsal Yansıması // International Conference on Economics & Social Sciences, Kyrena, TRNC, Cyprus Science University, – Kipr, – 2022, – 7-8 may, – s. 179-185; Əbdülbaqi Gölpınarlının İmadəddin Nəsimi və onun ədəbi şəxsiyyəti haqqında fikirləri // Ey Nəsimi, cahanı tutdu sözün... İmadəddin Nəsiminin 650 illiyinə həsr olunmuş II Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, – Bakı: – 2019. – s. 314-320; Xətai yaradıcılığının Türkiyə ədəbi-elmi fikrində imkansı // Filologiya məsələləri, – Bakı: – 2022, № 7, – s. 301-314; İmadəddin Nəsiminin bədii irsinin öyrənilməsi tarixindən // Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, - Bakı: - 2019, № 4, – s. 56 - 64; Məhəmməd Füzulinin ədəbi irsinin ümumtürk ədəbiyyatı kontekstindəki yeri // Filologiya və Sənətsünəşliq, – Bakı: – 2022, №1, – s. 80-87.

üç paraqraftan ibarətdir. **“Təsəvvüf və mövləvilik yeni araşdırma kontekstində”** sərlövhəli birinci paraqrafında qeyd olunur ki, Ə.Gölpınarlı lirik-fəlsəfi məzmunlu şeirlərin, eləcə də hürufizmin, sufizm təfəkkür tərzinin formalaşdığı bir vaxtda yazılan əsərləri daha obyektiv şəkildə təhlil etməyə çalışmış, onların bədii ifadə imkanları barədə qiymətli fikirlər söyləmiş, gerçəkliyin ədəbi-estetik dərk, ümumbəşəri problemlərin bədii inikasını təsvir etmək üçün elm sahəsindəki sələflərinin yaradıcılığından məharətlə yararlanmışdır. O, mənbələrdəki tarixi qaynaqlarla, qədim məxəzlərlə, ədəbi hadisələrlə bağlı məsələlərin hamısını eyni ciddiyətlə təhlil edir. Elmi idrakın mühüm formalarından biri olan problemin qoyulması və gerçəkliyin müəyyən edilməsinə səbəb ola biləcək hadisələrin düzgün təhlil olunmasına zəmin yaradan nəzəriyyənin praktik fəaliyyətdə tətbiqi Ə.Gölpınarlının yaradıcılığına xasdır.

Tədqiqatçı bu qənaətdədir ki, XIII əsrdən etibarən ən önəmli təriqətlərdən biri olan mövləvilikdə pır Mövlana olsa da, onun bir təriqət kimi təşəkkülü Sultan Vələdin adı ilə bağlıdır. Osmanlı dövründə nəinki sadə xalq kütlələri, hətta padşahlar tərəfindən də qəbul edilmiş bu təriqətin bir çox önəmli simaları dövlət işlərində də xidmət göstərmişdir. Bununla da mövləvilik böyük nüfuz qazanmış, XIV əsrdə Anadoluda əksəriyyət tərəfindən qəbul edilən bir təriqətə çevrilmişdi. Ə.Gölpınarlı bu münasibətlə yazır: *“Təlqin etdiyi insanlıq yolu insana yad deyil. Bir-birini sevmək, bir-biri ilə razılaşmaq, varlığı Tanrı, var olanları Tanrı zühuru görmək, din və məzhəb ayırı-seçkiliyi etməmək... və nəhayət, bu yetkinliyə çatmaq üçün saf eşq, musiqi və səma”*²⁸. Beləliklə də, mövləvilinin yayılması üçün əhəmiyyətli sayıla biləcək işlər görülmüş, Mövlanadan sonra dərğahlar qurmağa davam edən Sultan Vələd onları vəqflərlə ən yüksək səviyyəyə çatdırmışdı²⁹.

Mövləvilini yaymaq üçün XV-XVI əsrlərdə də səyahətlərə davam edilmişdir. Mövləvilikdə rəqəmlərin önəmli rol oynadığını da Ə.Gölpınarlıdan öyrənirik. Əslində, bütün mədəni cəmiyyətlər saylarla maraqlanmış, onların hikmətinə inanmış, həyat tərzlərini

---

²⁸ Gölpınarlı A. Mevlana / A. Gölpınarlı. – İstanbul: Kapı yayımları, – 2014. – s. 228-229.

²⁹ Gölpınarlı A. Mevlana / A. Gölpınarlı. – İstanbul: Kapı yayımları, – 2014. – s. 227.

onlara uyğunlaşdırmağa çalışmışlar. Elm adamları, filosoflar bir çox məsələnin həllini saylarla izah etməyə səy göstərirlər. Bu tədqiqat işində rəqəmlərin təriqətlərdə kəsb etdiyi hikmətləri də müqayisə olunur.

Bu fəslin **“Bəktəşilik və ələviliyə Əbdülbaqi Gölpınarlı prizmasından baxış”** adlı ikinci paragrafında qeyd edilir ki, bəktəşilik təsəvvüf tarixində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Hacı Bəktəş Vəliyə aid edilən bu təriqət müxtəlif səbəblərlə həmişə müzakirələrə səbəb olmuşdur. Türkiyə ədəbi-elmi mühitində mövləvilik və bəktəşilik kimi təriqətlər haqqında ən sanballı araşdırmalar aparan tədqiqatçılardan biri də Ə.Gölpınarlıdır. O özü bu təriqətlərin ədəb-ərkanına, qaydalarına, təlimatlarına uyğun yaşadığı üçün bu mövzuda ən dəyərli fikirlər söyləmək də ona nəsis olmuşdur. Tədqiqatçı bu fikirdədir ki, *“bəktəşilər öz yollarını ən doğru və əsaslı bir yol sayır, on iki təriqətin başı bizik deyirlər”*³⁰.

Ə.Gölpınarlının bəktəşiliklə bağlı tədqiqatlar aparmasını, hər şeydən əvvəl, onun sufi-təsəvvüf görüşü, bu təriqətin şiəliyə çox yaxın olması, şiələrin on dörd məsum adlandırdıqları şəxsiyyətlərə hədsiz sevgisi ilə əlaqələndirmək olar. Ə.Gölpınarlı ələvi-bəktəşi ədəbiyyatının təməlinin Yunus Əmrə ilə qoyulduğunu yazır, XIII əsrdən başlayan bu ədəbiyyatın dövrləri və xüsusiyyətləri haqqında müfəssəl məlumat verir. Ə.Gölpınarlıya görə, ələvi-bəktəşi ədəbiyyatı öz şeirini, düşüncə və inanclarını izah edir: *“Şah İsmayıl Səfəvi ələvi-bəktəşi ədəbiyyatının ən didaktik şairi... Pir Sultan Abdal isə ən lirik şairidir. Görüşlərindəki canlılıq, həyat sevgisi və insani görüş ən qüdrətli şairlərə belə nəsis olmayacaq qədər üstündür”*³¹. O bu fikirdədir ki, bəktəşilik Allahın varlığına, Qurani-Kərimin müqəddəsliyinə, Həzrəti Məhəmmədin son peyğəmbər, Həzrəti Əlinin ilk vəli, hər dövrün də öz vəlisi olduğuna və Hacı Bəktəş Vəlinin pirliyinə inanan təriqətlərdən biridir. Bu təriqətin üzvləri Həzrəti Əliyə olan sonsuz sevgisinə görə ələvilərdir. Xorasan

---

³⁰ Gölpınarlı A. Alevi-Bektəşi nefesleri / A. Gölpınarlı. – İstanbul: İnkilap kitabevi, – 2010. – s. 22.

³¹ Gölpınarlı A. Alevi-Bektəşi nefesleri / A. Gölpınarlı. – İstanbul: İnkilap kitabevi, – 2010. – s.7.

məktəbində təhsil alan Hacı Bəktaş Vəli bu inancı dörd qapı, qırx məqam düşüncəsi ilə yaratmışdır. Bu inancın əsasını Qurani-Kərim, Məhəmməd peyğəmbərin, əhli-beytin, Hacı Bəktaş Vəlinin və Balım Sultanın düşüncələri təşkil etməklə bərabər, aşağıda qeyd olunan inanclar da vacib əməldir: 1. Tövhid (Allahın varlığına və birliyinə inanmaq); 2. Ədalət (Allahın adil olduğuna inanmaq); 3. Nübüvvət (peyğəmbərlərə inanmaq); 4. İmamət və vilayət (on iki imamların öndərliyinə inanmaq); 5. Məad (qiyamət, axirət gününə inanmaq).

Ə.Gölpınarlı ələviliyi bir məzhəb kimi qəbul etmir və fikrini onunla əsaslandırır ki, *“atası ələvi olmayanın ələvi sayılmaması, sağlam xarakterə sahib olan ələvilərin, elmi dünyagörüşü o qədər də dərin olmayan babalarının təlqinləri ilə əhli-beyt sevgisində hədsiz bir inanca sahib olması bu cür düşünməyə əsas verir”*³². Ələvilik şiəliyə və bəktəşiliyə yaxın olan, siyasi, sosial, elmi baxışları və adətləri isə fərqli, Qurani-Kərimin bütün əmrlərini qəbul edən, on iki imamla davam edən, imam Cəfər Sadiqin düşüncələrinin hakim olduğu bir inandır. Bu inanc insanı xam xəyallardan çıxararaq, kamilliyə çatdırmağı əsas məqsəd hesab edir. Ona görə də mürşid, pir və rəhbərin hüzurunda etiraf edərək, dörd qapı, qırx məqam mərhələsindən keçənlər ələvi adlanır. *“Ələvi və bəktəşilər məzhəblərinin on iki imamı tanıyan şiə qolu olduğunu iddia edərdilər. Fəqət bu məzhəbin üsulundan xəbərləri belə yoxdur”*³³.

Bu fəslin **“İslam məzhəbləri və şiəliyin araşdırılmasında fərqli yanaşma”** adlı üçüncü paragrafında alimin islam məzhəbləri, onların yaranması, məzhəblərarası münasibətlər, düşüncə və fikir ayrılıqlarının səbəbləri kimi məsələlərə yer verməsi, bu mövzunun elmi müstəvidə araşdırılması təqdirəlayiq hal kimi qiymətləndirilir. Çünki istər Türkiyədə, istərsə də Azərbaycanda məzhəblərlə bağlı məlumatları, əsasən, din

---

³² Gölpınarlı, A. 100 soruda Türkiyədə mezhepler ve tarikatlar / A. Gölpınarlı. – İstanbul: Gerçek yayın evi, – 1969. – s. 246-249.

³³ Gölpınarlı, A. Alevi-Bektaşî nefesleri / A. Gölpınarlı. – İstanbul: İnkılap kitabevi, – 2010. – s. 22.

xadimlərindən öyrənirik ki, bu da müxtəlif tərəflərin maraqlarına uyğun şəkildə şərh olunur, bir çox hallarda isə həqiqəti əks etdirmir. Bu nöqtəyi-nəzərdən yanaşsaq, həmin mövzuda elmi araşdırmaların, dini olduğu kimi təbliğ etmək baxımından əhəmiyyəti böyükdür.

Ə.Gölpınarlı da dinin təməl hökmlərində məzhəblərə ayrılmağı doğru qəbul etməyən mühafizəkar alimlərin fikirlərini müdafiə edir. Tədqiqatçının “Tarix boyunca İslam məzhəbləri və şiəlik” əsəri islam mədəniyyətinin, ədəb-ərkanının və dini ritualların düzgün təbliği baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu əsər müsəlmanlar arasında birmənalı qarşılanmayan məzhəblər və şiəlik kimi önəmli bir mövzunun düzgün anlaşılmasına imkan verən qiymətli tədqiqat işidir. Ə.Gölpınarlının bu barədə qənaəti belədir: *“Allah Təalanın hər şeydən xəbərdar, tək, bənzərsiz, örnəksiz yaradıcı, həzrəti peyğəmbərin isə peyğəmbərlərin sonuncusu və ən üstünü olduğunu eyni ilə qəbul edirlər. Əmrlər, qadağalar eyni, qüsul, dəstamaz, namaz, oruc, həcc və zəkat fərzdirdir. Kitab eyni - Qurani Kərimdir; Qiblə Beytül Həram, yəni Kəbəyi-Muəzzəmədir”*³⁴. Bu sözlərdən də görünür ki, tədqiqatçı müsəlmanları bir və bərabər görür, məzhəblər arasında kəskin fərq qoyanlarla razılaşır.

Ə.Gölpınarlı bu əsərində şiəliyin Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə daha da gücləndiyini, Səfəvi dövlətinin rəsmi məzhəbinin Cəfəri olduğunu, onların Anadoludakı ələviləri öz təsir dairəsinə salmaq üçün təbliğat apardıqlarını, Ərdəbili Məkkə şəhəri kimi müqəddəs göstərməyə, Ərdəbil ziyarətini Həcc mərasimi ilə bərabər tutmağa çalışdıqlarını yazır. Qeyd edir ki, Səfəvilərlə Osmanlılar arasında siyasi rəqabət həmin dövrdə başlayıb. Fikrimizcə, alimin bu fikri ilə razılaşmaq olmaz, çünki Səfəvi dövlətinin tarixinə aid mənbələrdə bu iddiaların doğruluğunu təsdiq edən faktlar yoxdur. Tədqiqatçı özü də bu fikirləri söyləyərkən hər hansı tarixi mənbəyə istinad etmir.

---

³⁴ Gölpınarlı, A. Tarih boyunca İslam mezhepleri ve şiilik / A. Gölpınarlı. – İstanbul: Kapı yayımları, – 2021. – s. 11.

Tədqiqatçının təriqətlə məzhəbin eyni anlayışlar olmadığına dair fikirləri də maraqlıdır. O, təriqətlə məzhəbin fərqi bu cür izah edir: *“Məzhəb etiqadda, yəni inanmada, əməldə, ibadətdə, davranışda, dinin əmrlərinə əməl etmədikdə mükəlləfin dıxar olacağı cəzalarda birliyi təmin edən, başda Quran və hədislər olmaq üzrə gedilən yoldur. Təriqət isə insanı Tanrıya qovuşduran zövq, irfan, eşq və cazibə yoludur. Bu yolu tutanlar, sufilərə görə, hər şeydə Tanrının hikmət və qüdrətini görür. Tutduğı yola görə öz varlığını və bütün fani varlıqları həqiqət olan Tanrıda yox edir. Ən qısa bir ifadə ilə deyə bilərik ki, məzhəb elm yolu, təriqət isə irfan yoludur. Təriqətin əsası təsəvvüfdür”*³⁵.

Bu paraqrafda Ə.Gölpınarlının islam tarixi, məzhəblər, təriqətlər və məzhəblərarası münasibətlərə dair əsərlərinin əhəmiyyəti elmi cəhətdən əsaslandırılır.

Tədqiqat işinin bu fəslində əldə edilən əsas elmi nəticələr aşağıdakı məqalələrdə öz əksini tapmışdır³⁶.

Tədqiqatın yekunları dissertasiyanın **“Nəticə”** hissəsində aşağıdakı qaydada ümumiləşdirilmişdir:

– Ə.Gölpınarlı elmi axtarırlara sövq edən səbəblər təhlil olunarkən, türk xalqları ədəbiyyatının, o cümlədən orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin poetik siqləti ilə seçilən əsərlərinin tədqiqatçının elmi yaradıcılığı üçün mükəmməl baza olduğu təsdiqləndi.

– Tədqiqatçı elmi axtarırlarını davam etdirdikcə daha da təkmilləşmiş, ədəbi hadisələrə baxış prizması dəyişmiş, istedad və qabiliyyətini yeni məzmununda ifadə etmək səriştəsi artmışdır. Elmi mövqeyi bu kontekstdə möhkəmlənən Ə.Gölpınarlı böyük mətləbləri kiçik həcmli əsərlərində də ustalıqla vermiş, onu ideya, forma-məzmun komponentləri ilə zənginləşdirərək yeni ənənələr formalaşdırmışdır.

---

³⁵ Gölpınarlı A. 100 soruda Türkiyədə mezhepler ve tarikatlar/ A. Gölpınarlı. – İstanbul: Gerçek yayın evi, – 1969. – s. 185-186.

³⁶ Musayev, N. Əbdülbaqi Gölpınarlının elmi, ədəbi irsi Mövləvilinin araşdırılmasında yeni mərhələ kimi // Filologiya məsələləri, – Bakı: – 2022, №3, – s. 324-335.

– Tədqiqatçı alimin elmi yaradıcılığı ədəbi problemləri dolğun və hərtərəfli şəkildə əks etdirməsi ilə diqqət çəkir. Onun əsərləri gerçəkliyin bədii-fəlsəfi dərkinin müəyyən olunmasına kömək edir, tarixin müxtəlif dövrlərində baş verən ədəbi hadisələri elmi təhlil süzgəcindən keçirməyə imkan verir. Hadisələrin və proseslərin elmi araşdırılması metodu, orijinal fikir söyləmək onun yaradıcılığı üçün xarakterikdir.

–XV-XVI əsrlərdə, anadilli poeziyanın intişar tapdığı dövrlərdə bədii sənətkarlığın zirvəsini fəth etmiş Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığının mürəkkəb tarixi-mədəni hadisələr fonunda inkişaf tendensiyasını Türkiyədə düzgün qiymətləndirmək də Ə.Gölpınarlıya nəsib olmuşdur.

–O, türk xalqlarının ədəbi düşüncəsinin aparıcı bədii-estetik konsepsiyalarının mütərəqqi üsullarını, xalqın ruhuna uyğun mövzu, orijinal üslub və forma çalarlarını düzgün müəyyən etmişdir. Ə.Gölpınarlının bu təhlilləri Azərbaycanda aparılan araşdırmalardan forma və məzmun cəhətdən bir qədər fərqlənir.

– Tədqiqatçı əsərlərini didaktik bir üslubda yazmış, ədəbi hadisələri təhlil edərkən elmi olduğu qədər də aydın, düzgün və dəqiq izahata üstünlük vermişdir. Onun hadisə və faktları hərtərəfli anlatması müraciət etdiyi mövzularla bağlı zəngin biliyə sahib olması ilə əlaqədardır.

– Türk xalqlarının məzhəb və təriqətlərini ədəbi əsərlər prizmasında araşdırmış, divan ədəbiyyatı ilə bağlı müqayisəli şəkildə apardığı tədqiqatlarındakı fikirlərinin birmənalı olmadığı ortaya çıxmışdır.

– Ə.Gölpınarlının elmi irsində dil, düşüncə, məntiq və obyektiv təhlil kimi önəmli məsələlər həmahənglik təşkil edir.

– Mövləvilik Türkiyədə ilk dəfə sistemli şəkildə Ə.Gölpınarlının tədqiqatları ilə elmi ictimaiyyətə çatdırılmışdır.

– Ə.Gölpınarlıda şiəlik təriqətinə güclü inam və onun təməl prinsiplərinə bağlılıq olmuşdur. Şeirlərində bu mövzu ilə bağlı beytlərin çoxluğu onun şiəliyə bağlılığının dəlili hesab oluna bilər.

– Uğur qazandığı sahələrdən biri də müxtəlif hadisələrlə, o cümlədən bir çox şəxslərin anadan olması və vəfatı münasibətilə

əlaqədar yazdığı maddeyi-tarixlərdə bir çox tarixləri düzgün müəyyənləşdirməsidir.

– Lirik-fəlsəfi məzmunlu şeirlərin, eləcə də hürufizmin, sufizm təfəkkür tərzinin formalaşdığı bir vaxtda yazılan əsərləri daha obyektiv şəkildə təhlil etməyə çalışmış, gerçəkliyin ədəbi-estetik dərkini, ümumbəşəri problemlərin bədii inikasını təsvir etmək üçün elm sahəsindəki sələflərinin yaradıcılığından məharətlə yararlanmışdır.

– Araşdırdığı mövzuların hamısını eyni ciddiyətlə təhlil etmişdir. Elmi idrakın mühüm formalarından biri olan problemin düzgün müəyyənləşdirilməsi və gerçəkliyi əks etdirən hadisələri izah etmək üçün nəzəriyyənin praktik fəaliyyətdə tətbiqi Ə.Gölpınarlıının yaradıcılığına xasdır.

– Türk xalqları ədəbiyyatının tarixi paralellər müstəvisində araşdırılması ədəbi hadisələrin mahiyyətinin qavranılmasına yeni imkanlar açır. Onun tədqiqatlarının məzmununa nüfuz edən bu elmi-fəlsəfi məqamlar ədəbi təsəvvürün formalaşmasına, bədii təfəkkürün estetik-fəlsəfi dərkinə əhəmiyyətli dərəcədə kömək edir.

– Ə.Gölpınarlıının yaradıcılığında türk xalqlarının poetik irsində obyektiv tarixi gerçəkliyə intellektual münasibət, dərin fəlsəfi baxış hakimdir.

– O, tədqiq etdiyi əsərlərə müəlliflərinə, onların milli mənsubiyyətinə fərq qoymadan eyni ciddilik və məsuliyyətlə yanaşır, həmin mənbələrin Türkiyədə araşdırılmamış məqamları onun orijinal fikirləri və düşüncələri əsasında təhlilə cəlb olunur.

– Ə.Gölpınarlıının tarixi-ədəbi reallığı müasir düşüncə müstəvisində təcəssüm etdirən tədqiqat əsərləri türk xalqlarının keçmişi ilə mənəvi bağları möhkəmləndirir, nəticəçıxarma və ümumiləşdirməni gücləndirərək, yeni məntiq modelləri formalaşdırır.

Ümumiyyətlə, tədqiqatdan hasil olan bu qənaətlər belə bir məntiqi nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, tarixi yaddaşın bütövlüyünə xidmət edən bu amillər tədqiqatçının yaradıcılığının başlıca ideya-bədii məziyyətlərini təşkil edən orta əsrlər ədəbi mühitinə aid hadisələrə elmi prizmadan baxmağa kömək edir.

Türk xalqları ədəbiyyatının tarixi paralellər müstəvisində araşdırılması müəllifin elmi dünyagörüşünü dərin məna anlamları ilə üzə çıxaran ədəbi hadisələrin mahiyyətinin qavranılmasına yeni imkanlar açır. Onun tədqiqatlarının məzmununa nüfuz edən bu elmi-fəlsəfi məqamlar ədəbi təsəvvürün formalaşmasına, bədii təfəkkürün estetik-fəlsəfi dərinə əhəmiyyətli dərəcədə kömək edir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu iddiaçının aşağıdakı məqalə və konfrans materiallarında öz əksini tapmışdır:

1. Musayev, N. Əbdülbaqi Gölpınarlı'nın yaradıcılığında Yunus Əmrə divanının tədqiqi məsələləri // «Таблимда филологияни ривожлан-тиришининг глобал масалалари» мавзусидаги халқаро илмий – амалий Анжуман материаллари, Мақолалар туплами: «İnnovatsiya – Ziyо», – Ташкент: –2022, – 7 май, s. 233-242.
2. Musayev, N. A look at the themes, stages and directions of shah Ismail Khatai's literary heritage through the prism of Abdulbagi Golpinarli. // Актуальні питання гуманітарних наук. Вип 48, том 2, – 2022. – стр. 104 -109.
3. Musayev, N. Abdülbaği Gölpınarlı'nın Eserlerinde İmadeddin Nesimi Şiirinin Bilimsel ve Sanatsal Yansıması //International Conference on Economics & Social Sciences, Kyrena, TRNC, Cyprus Science University, – Kipr, – 2022, – 7-8 may, - s.179 - 185.
4. Musayev, N. Əbdülbaqi Gölpınarlı'nın İmadəddin Nəsimi və onun ədəbi şəxsiyyəti haqqında fikirləri // Ey Nəsimi, cahanı tutdu sözün... İmadəddin Nəsiminin 650 illiyinə həsr olunmuş II Beynəlxalq Elmi Konfransın materialları, – Bakı: – 2019. – s.314-320.
5. Musayev, N. Əbdülbaqi Gölpınarlı'nın elmi, ədəbi irsi Mövləviliyin araşdırılmasında yeni mərhələ kimi // Filologiya məsələləri, – Bakı: – 2022, №3, - s. 324-335.

6. Musayev, N. Əbdülbaqi Gölpınarlıının həyatı və ədəbi, elmi-nəzəri görüşlərinin təşəkkülü // Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq, – Bakı: – 2022, № 1, – s. 64-70.
7. Musayev, N. Əbdülbaqi Gölpınarlıının yaradıcılığında divan ədəbiyyatı məsələləri. // Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq, – Bakı: – 2022, № 2, – s. 72-80.
8. Musayev, N. Xətai yaradıcılığının Türkiyə ədəbi-elmi fikrində inikası. // Filologiya məsələləri, – Bakı: – 2022, № 7, – s. 301-314.
9. Musayev, N. İmadəddin Nəsiminin bədii irsinin öyrənilməsi tarixindən. // Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, – Bakı: – 2019, № 4, – s. 56 - 64.
10. Musayev, N. Məhəmməd Füzulinin ədəbi irsinin ümumtürk ədəbiyyatı kontekstindəki yeri // Filologiya və Sənətşünaslıq, – Bakı: – 2022, №1, – s.80-87.
11. Musayev, N. Tanımadığımız böyük ədəbiyyatşünas. // Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, – Bakı: – 2013, № 3, – s. 58 - 60.

Dissertasiya işinin müdafiəsi 30 noyabr 2023-cü il tarixində saat 13:30 AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05 – Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ1143, Bakı ş., Hüseyn Cavid prospekti 115, Akademiya şəhərciyi, Əsas bina, IV mərtəbə, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elektron akt zalı

Dissertasiya işi ilə AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 27 oktyabr 2023- cü il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 27.10.2023

Kağız formatı: A5

Həcmi: 50498

Tirajı: 100